

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Inleiding

Visser, G.T.M.; Visser G.T.M.

Citation

Visser, G. T. M. (2000). Inleiding. *Nietzsches Cultuurkritiek In De Unzeitgemässe Betrachtungen*, 1-7.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/10462>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/10462>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Nietches Cultuurkritiek
in de
Unzeitgemässe Betrachtungen

Gerard Visser (red.)

© 2000 MD Publishers

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een automatisch gegevensbestand, en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk: IdPrint, Leiden.

ISBN 90-76547-02-5

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	iv
Inleiding	1
De horizon van Bayreuth Een blik in Nietzsches <i>Unzeitgemässe Betrachtungen</i> (Gerard Visser)	9
Polypsesten Cultuur en cultuurkritiek in Nietzsches <i>Unzeitgemässe Betrachtungen</i> als taal-in-actie (Benjamin Biebuyck)	29
Agonale Configuraties in de <i>Unzeitgemässe Betrachtungen</i> Duitsers, Grieken en de <i>Übertragung</i> van culturen in het vroege denken van Nietzsche (Herman Siemens)	55
Dionysus of de mens als verlosser van de natuur De vroege Nietzsche over <i>Bildung</i> (Ludwig Geijsen)	85
Lijst van afkortingen	117
Biografische notities	119

§1. KOMT DE *UNZEITGEMÄSSEN* EEN ZELFSTANDIGE STATUS TOE?

In 1872 publiceerde Friedrich Nietzsche zijn eerste boek, *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, dat hem door zijn vergaande metafysische speculaties binnen de wereld van de klassieke filologie, waarin hij als jong hoogleraar werkzaam was, op slag veranderde van een veelbelovend geleerde in een verstotene.¹ Zo heeft hij het zelf gevoeld en we mogen dit gevoel ook zonder twijfel meelesen in de titel van de reeks geschriften die hij in de daaropvolgende jaren het licht doet zien, de zogenaamde *Unzeitgemässe Betrachtungen*. Het gaat hier om vier verhandelingen waarmee Nietzsche de arena van het publieke debat betreedt, te weten *David Strauss der Bekenner und der Schriftsteller* in 1873, *Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben* en *Schopenhauer als Erzieher* in 1874, en tenslotte *Richard Wagner in Bayreuth* in 1876. In de Nietzsche-receptie staan deze beschouwingen te boek als overgangswerk tussen de op Schopenhauer geënte metafysica van *Die Geburt der Tragödie* en de positivistische moraalkritiek waarin Nietzsche zich vanaf *Menschliches, Allzumenschliches* (1878) een eigen stem verwerft. Die kwalificatie betekent tweërlei: men acht veel aan de beschouwingen gedateerd, en dan betreft dat vooral de eerste maar ook de vierde, bovendien zou de auteur hier duidelijk nog op zoek zijn naar een eigen stijl.

Die laatste beoordeling ligt voor de hand, gezien de aforistische aard van het latere werk. Een aantekening uit 1876 markeert de overgang naar Nietzsches aforistische stijl, nog binnen het project van de beschouwingen: 'Zeven oneigentijdse beschouwingen - 1873-78. Bij elke beschouwing een aanhangsel in de vorm van aforismen.'² Aan die notitie gaat een lijst vooraf waarin Nietzsche als vervolg op de thema's van de eerste vier beschouwingen, de *Bildungsfilister*, de geschiedenis, de filosoof, de kunstenaar, nog negen andere thema's onderscheidt, te weten: de leraar, vrouw en kind, eigendom en arbeid, Grieken, religie, bevrijding, staat, natuur en sociale omgang.³ Een

¹ Het oordeel van de classicus Hermann Usener uit Bonn ten overstaan van zijn studenten luidde: 'Iemand die zoiets heeft geschreven is wetenschappelijk dood.' Geciteerd in: Curt Paul Janz, *Friedrich Nietzsche. Biographie*, München (dtv) 1981, Band I, p. 474.

² KSA 8: 290.

³ KSA 8: 289.

vijfde *Unzeitgemässe Betrachtung* - waar de *Nachlass* aantekeningen van bevat onder de titel *Wir Philologen*⁴ - zou er niet meer komen. Het merendeel van de opgesomde thema's vinden we in *Menschliches, Allzumenschliches* weliswaar terug, maar dan als titel boven verzamelingen aforismen. Hoe staat het evenwel met de beoordeling van de *Unzeitgemässen* als overgangswerk? Een dergelijke beoordeling suggereert dat hen geen zelfstandige status toekomt. Maar is dat terecht?

Onderzoekers zijn het erover eens dat *Die Geburt der Tragödie* zelf al in de kiem de doodsteek bevat voor de romantische metafysica die zij ontwikkelt. De kern van die metafysica zit in de bepaling van 'het waarlijk zijnde en Oer-Ene - als het eeuwig-lijdende en conflicterende', dat verlangt naar zijn 'verlossing door de schijn'.⁵ Zowel uit deze bepaling die het Ene met het lijdende *vereenzelvig*t als uit de aanhalingstekens waar Nietzsche in *Die Geburt der Tragödie* het wilsbegrip van voorziet, kan worden opgemaakt dat hij er al in zijn vroegste werk toe neigt zich van Schopenhauers metafysisch wilsbegrip te distantieren.⁶ Schopenhauer houdt de wil voor een eenheid die aan zijn objectiveringen *voorafgaat en pas lijdt in zijn miljoenvoudig met zichzelf in strijd zijn*. In die zin preludeert Nietzsches vroege werk op zijn latere ontologie waarin de wil, die hij dan begrijpt als een wil tot macht, volledig in het spel van krachten opgaat. Zijn wordt met worden geïdentificeerd, tijd met de eeuwigheid van het worden.

Een dergelijke uitleg, hoe juist en belangrijk ook, en bovendien gelegitimeerd door Nietzsches zelfkritiek, houdt het gevaar in dat wij de vroegste articulaties van zijn gevoeligste intuïties tot een louter voorspel reduceren of zelfs niet meer herkennen. Hier ligt naar mijn overtuiging de belangrijkste betekenis van de *Unzeitgemässe Betrachtungen* - die veel van Nietzsches basisinzichten in prille staat verwoorden -, dat zij ons voor dit gevaar kunnen behoeden. Wij danken aan Nietzsches voeling met het levende van Schopenhauers metafysische bezinning en aan zijn pogingen tot doorgronding van de Griekse cultuur inzichten in samenhangen en wetmatigheden van het leven, die niet alleen bepalend zijn gebleven voor zijn latere werk, maar die hij mogelijk nadien ook nooit meer zo getrouw heeft kunnen oproepen, juist omdat

⁴ Vgl. KSA 8: 14 e.v.

⁵ KSA 1 [GT 4]: 38, 39; Gv/dT: 42, 43.

⁶ Zie voor plaatsen waar het wilsbegrip tussen haakjes is gezet: KSA 1 [GT]: 25, 37. Vgl. t.a.v. deze verhouding tot Schopenhauers wilsbegrip: Friedhelm Decher, 'Nietzsches Metaphysik in der "Geburt der Tragödie" im Verhältnis zur Schopenhauers Philosophie', in: *Nietzsche-Studien* 14 (1985), pp. 110-125, i.h.b. pp. 116, 119; Robert Rethy, 'The tragic affirmation of the Birth of tragedy', in: *Nietzsche-Studien* 17(1988), pp. 1-44, i.h.b. p. 13; Margot Fleischer, 'Dionysos als Ding an sich', in: *Nietzsche-Studien* 17 (1988), pp. 74-90, i.h.b. pp. 80-82.

hij dan het oneindig verschiet van het Oer-Ene, dat zijn vroege cultuurbegrip draagt, *naar zijn wezen kenbaar acht*.⁷

Inzichten in de aard van het menselijk leven die met deze metafysische aanvang staan of vallen, komen in de onderhavige bundel aan de orde in de bijdragen van Ludwig Geijsen en mijzelf. Geijsen maakt zelfs uitdrukkelijk het gegeven van een 'mystieke ervaring' tot inzet, niet alleen vanuit *Die Geburt der Tragödie*, maar tevens op basis van de *Unzeitgemässen*, waarin Nietzsche een *ogenblikservaring* als leidraad van zijn denken articuleert. Maar ook inzichten die indirect aan deze metafysische aanvang zijn te danken krijgen in de *Unzeitgemässen* en in andere, nagelaten teksten uit deze periode een eerste vruchtbare verwoording, die heel een verdere lijn van bezinning draagt. Zo recipieert men Nietzsches latere krachtenleer onvermijdelijk te oppervlakkig, als inzicht in zijn vroege fascinatie voor het agonale bij de Grieken ontbreekt. Herman Siemens vraagt hier in zijn bijdrage aandacht voor. Evenals Benjamin Biebuyck, die de eerste *Unzeitgemässe Betrachtung* aan een nauwkeurig stilistisch onderzoek onderwerpt, met het oog op de idee van een taal-inactie, maakt Siemens attent op het vraagstuk van de stijl. Hij wijst erop dat Nietzsche met de term 'Betrachtung' reeds een specifieke zin van polemieek op het oog heeft. Gesteld dat hij hier nog op zoek is naar een eigen stijl, dan mag dat niet te licht worden verstaan. Het op zoek zijn impliceert onder andere een intensieve bezinning op het polemisch vertoog.

Er is echter één vraagstuk dat de voedingsbodem van al deze inzichten vormt, dat Nietzsche in de *Unzeitgemässen* leidt, dat hem heeft bewogen met deze beschouwingen de arena van het publieke debat te betreden: het vraagstuk van de *cultuur*. Feitelijk is dat ook de vraag die van begin tot eind heel zijn werk omspant. De belangrijkste drijfveer achter de *Unzeitgemässen* is Nietzsches overtuiging geweest, dat het Duitse volk in zijn dagen *geen* cultuur bezit. De auteurs van deze bundel hopen een lans te breken voor de these dat de *Unzeitgemässe Betrachtungen* een eigen filosofische zelfstandigheid bezitten, zowel in hun kritische diagnose van deze cultuurloosheid als in hun bezinning op de aard en de ontstaansvoorwaarden van een waarlijke cultuur.

⁷ Schopenhauer moet daarentegen erkennen dat de vraag of het niets dat de heilige in zijn ascese bereikt - de wil die zichzelf ontkent - een absoluut niets is, *niet* kan worden beantwoord. Vgl. de vragen in: Arthur Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung. Sämtliche Werke. Band II*, Stuttgart/Frankfurt a.M. 1980, Kap. 50, p. 822.

§2. CULTUURKRITIEK. EEN TERUGBLIK VAN NIETZSCHE ZELF

Het eerste dat de lezer van Nietzsches *Unzeitgemässe Betrachtungen* moet opvallen en een blijvend ontzag afdwingt, is de kracht en onbevangenheid waarmee hij stem geeft aan een alles overheersend gevoel van vervreemding ten aanzien van zijn tijd. Een tijdsgevoel is zo ongrijpbaar dat de articulatie ervan lijkt voorbehouden aan de literator. Maar Nietzsche stelt zich met niet minder tevreden. Zo geeft hij in het voorwoord bij de tweede *Unzeitgemässe Betrachtung* te kennen: 'Ik heb geprobeerd een gevoel te beschrijven dat mij vaak genoeg heeft gekweld; ik neem er wraak op door het aan de openbaarheid prijs te geven.'⁸ Dit gevoel heeft hier in het bijzonder betrekking op de wrevel die hij als geleerde, als filoloog, ten overstaan van het bedrijf van de universitaire wetenschap ervoer. *Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben* grijpt wat dit aangaat zo diep, dat het nog vandaag maar weinig andere cultuurkritische geschriften in zijn schaduw duldt.

In Nietzsches eigen hooggestemde terugblik op de beschouwingen in *Ecce homo* krijgt het cultuurkritische aspect alle nadruk: 'De vier *Unzeitgemässen* zijn in één woord strijdlustig. Zij leveren het bewijs dat ik geen "Hans de dromer" was, dat ik er genoeg in schep om de degen te trekken - misschien ook, dat mijn handen gevaarlijk los zitten. De eerste aanval (1873) gold de Duitse beschaving, waar ik reeds toen met niets ontziende verachting op neerzag. Zonder zin, zonder substantie, zonder doel: niet meer dan een "publieke opinie". Geen kwaadaardiger misverstand dan te geloven dat het grote militaire succes van de Duitsers iets ten gunste van de beschaving bewees - of zelfs haar overwinning op Frankrijk... De tweede *Unzeitgemässe* (1874) brengt het gevaarlijke, het leven stuk-knagende en vergiftigende element in de wetenschappelijke bedrijvigheid zoals wij die kennen aan het licht -: het leven laborerend aan dit ontmenselijke raderwerk en mechanisme, aan de "onpersoonlijkheid" van de arbeider, aan de valse economie van de "verdeling van de arbeid". Het doel gaat verloren, de cultuur: - het middel, de moderne wetenschappelijke bedrijvigheid, *verbarbariseert* ... In deze verhandeling wordt de "zin voor historie", waar deze eeuw trots op gaat, voor de eerste keer gezien als ziekteverschijnsel, als een typisch symptoom van verval. - In de derde en vierde van deze oneigentijdse beschouwingen worden als vingerwijzingen in de richting van een *hoogstaander* begrip van cultuur, van het herstel van het begrip "cultuur"; twee beelden van de hardste *zelfzucht* en *zelftucht* neergezet, oneigentijdse typen par excellence, vervuld van soevereine verachting voor

⁸ KSA I [UB II Vorwort]: 246 / OB: 89.

wat om hen heen "rijk", "beschaving", "christendom", "Bismarck", "succes" heette - Schopenhauer en Wagner, *of, in één woord*, Nietzsche...⁹

Nietzsches cultuurkritiek vormt het hoofdthema van de bundel. Maar het gewicht van die kritiek is uiteraard afhankelijk van de vraag in hoeverre zich voor de criticus een nieuwe horizon heeft geopend. Zelf spreekt Nietzsche hier van 'vingerwijzingen', die hij met zijn lofzangen op Schopenhauer en Wagner geeft, maar dat is wat al te bescheiden. Niet alleen is ook de tweede beschouwing van grote betekenis, hij zet bovendien de lijnen van zijn cultuurbegrip opvallend resoluut uit, hoe tentatief zijn bezinning, getuige de aantekeningen in de *Nachlass*, tegelijkertijd ook is. Antwoorden op vragen als die naar de taak van religie of het maatgevende van de Grieken voor de constitutie van een toekomstige cultuur variëren; het voorbeeldig-resolute ligt hem echter in het feit dat Nietzsche deze vragen stelt en onontkoombaar acht.

§3. NIETZSCHES CULTUURBEGRIJF

Ten aanzien van het cultuurbegrip dat Nietzsche in de *Unzeitgemässe Betrachtungen* ontwikkelt, wijs ik hier reeds op twee fundamentele kenmerken. In de eerste plaats ziet hij cultuur als een zaak van de hoogste manifestaties van de geest: filosofie, kunst en religie. Hij sluit daarmee bij de traditie aan, waarin cultuur als geestelijke vorming wordt begrepen, vanaf de *paideia* van Plato tot en met het humanistisch ideaal van *Bildung*, zij het dat hij - en daarin onderscheidt hij zich - tegenover het platoonse primaat van het weten in ons begrip van vorming voor een samenspel van filosofie, kunst en religie pleit, dat zijn zwaartepunt in de creativiteit van de kunst heeft.¹⁰ In het voorwoord bij *Die Geburt der Tragödie* zegt hij kunst als 'de eigenlijke metafysische activiteit' van het leven te beschouwen.¹¹ Een klassiek romantische bepaling overnemend, definieert hij in de *Unzeitgemässen* cultuur als 'eenheid van artistieke stijl in alle levensuitingen van een volk'.¹²

Een tweede kenmerk hangt met deze voorrang van het scheppende onmiddellijk samen. Nietzsche begrijpt het geestelijke in dit vroege werk reeds als

⁹ KSA 6: 316/317.

¹⁰ In een vroeg fragment merkt Nietzsche ten aanzien van Schopenhauer op: 'Hij maakt de diepste behoefte wakker: zoals Socrates de behoefte wekte. Die riep evenwel de wetenschap: Schopenhauer de religie en de kunst. Wat religie was, was vergeten, net zo de positie van de kunst ten opzichte van het leven.' (KSA 7: 618) Vgl. t.a.v. 'kunst en religie' als 'ware helpsters' voor het aanplanten van een cultuur, in samenspel met de 'waarachtigheid' van het filosofische vragen: KSA 1 [UB II 5]: 281 / OB 122/123.

¹¹ KSA 1: 24.

¹² KSA 1 [UB I 1]: 163 / OB: 12; [UB II 4]: 274 / OB: 116.

een product en manifestatie van de *natuur*. Het apollinische en het dionysische zijn 'onmiddellijke kunsttoestanden van de natuur'.¹³ Het cultuurideaal dat hij in de *Unzeitgemässen* naspeurt is dat van 'een nieuwe en verbeterde physis'.¹⁴ Deze paradoxale verhouding van geest en natuur, dit zowel esthetisch-metafysische als esthetisch-fysische van zijn cultuurbegrip, vormt een spanning waar heel Nietzsches verdere denken aan ontvont.

Ten aanzien van de stijl in de bestaande Europese culturen stelt Nietzsche in de *Unzeitgemässe Betrachtungen* twee elementaire dingen vast. In de eerste plaats dat het ideaal van het traditionele opvoedingswezen werd belichaamd door de middeleeuwse geleerde.¹⁵ In de tweede plaats dat dit ideaal zich intussen dermate heeft laten incorporeren en nivelleren door de industriële arbeid, dat het vraagt om een nieuw en hoogstaander ideaal. Nietzsches visioen, zoals hij dit vooral in *Schopenhauer als Erzieher* uitspreekt, geldt een cultuur die wordt gedragen door het in het *genie* van enkele individuen verenigde pathos van de filosoof, de heilige en de kunstenaar. Dit verklaart waarom de pijlen van zijn kritiek in de *Unzeitgemässen* voornamelijk op de geleerde zijn gericht, wiens zielstoestand hij zelf als filoloog tot op de bodem kent. In het werk daarna zal de complexiteit en gelaagdheid van heel de overgeleverde *moraal* het doelwit worden.

Waarom? Omdat hij heeft moeten erkennen hoe ver de voor zijn cultuurideaal constitutieve elementen van religie, filosofie en kunst, die de wetenschap een horizon moeten bieden, van een *gezond* cultuurbegrip, zelfbegrip en levensbegrip zijn verwijderd. Zo beschouwd zijn Nietzsches *Unzeitgemässe Betrachtungen* constitutief voor de ervaring die hij naderhand in de voorrede van *Also sprach Zarathustra* heeft te boek gesteld: Zarathoestra die op het marktplein van de naastbijgelegen stad ten overstaan van een aldaar verzamelde menigte vergeefs kond doet van de komst van de *Übermensch*.

§4. SAMENVATTINGEN

Hier volgt tenslotte een beknopt resumé van elk van de vier bijdragen aan de bundel. In mijn eigen bijdrage *De horizon van Bayreuth* probeer ik Nietzsches cultuurbegrip in kaart te brengen vanuit de vraag naar de zin van de bepaling van het oneigentijdse en zijn cultuurkritiek vanuit de vraag naar de zin van het eigentijdse. Nietzsches begrip van het oneigentijdse blijkt te beantwoorden aan de platoons-metafysische grondfiguur van de 'omwenteling van de ziel'.

¹³ KSA I [GT 2]: 30.

¹⁴ KSA I [UB II 10]: 334 / OB: 173.

¹⁵ Vgl. KSA I [UB III 6]: 401/402 / OB: 239.

Wat hij onder eigentijds verstaat ga ik na aan de hand van de veelzeggende aanduiding 'onrustige verwereldlijking'. De tekst werkt toe naar de uitleg van een unieke ogenblikservaring die in UB III en IV ter sprake komt en de kiem vormt van de latere grondgedachte van de eeuwige terugkeer van het gelijke. Die ogenblikservaring geeft zich vanuit UB IV te kennen als de blik die Nietzsche kruist met Wagner.

In de tweede tekst, *Polypsesten*, naar een transformatie bij Nietzsche zelf van 'palimpsest' - niet 'weder', maar 'veelvuldig' afgekrabd -, onderzoekt Benjamin Biebuyck de cultuurkritiek van Nietzsche in UB I als een taal-in-actie. Nietzsche preludeert hier op zijn latere werk in de eis dat taal productief moet zijn, een aanzet vormt tot handelen. Dit laatste mist hij bij David Friedrich Strauss, wiens stijl hij onderzoekt, afkrabt en overschrijft. Strauss' woorden blijven leeg, zijn beeldspraak is vaak inconsequent, gericht op snelle instemming, niet op daden, hét kenmerk voor Nietzsche van de *Bildungs*filister. De tekst besluit met een onderzoek van het metaforencomplex - fundamenteel voor het latere werk - 'ziekte en gezondheid'.

In zijn bijdrage *Agonale Configuraties* sluit Herman Siemens bij deze aandacht voor Nietzsches taal-in-actie aan door een onderzoek naar zijn begrip van polemieken in de *Unzeitgemässen*. Hij gaat uit van het vermoeden dat wij in 'Betrachtung' de idee van het agonale bij de Grieken moeten meebelusteren. De vraag hoe volgens Nietzsche een waarlijke cultuur tot stand komt geeft aanleiding een genuanceerd begrip van het mimetische te onderscheiden: mimesis niet als slaafse nabootsing, maar als creatieve toeëigening. Hoewel Nietzsche ook geneigd is ten aanzien van het voorbeeldig 'onhistorische' bij de Grieken de afgeslotenheid van hun horizon te benadrukken, werpt hij tevens licht op iets heel anders: hun vermogen het beste uit andere culturen te assimileren. Dat is in overeenstemming met zijn uitleg van de zin van de krachtmeting bij de Grieken - de zin van de blikken die hij kruist met Wagner - als een logica van erkenning en overtroefing.

In de slotbijdrage *Dionysos of de mens als verlosser van de natuur* staat de vraag centraal wat de jonge Nietzsche onder *Bildung* verstaat. Ludwig Geijzen ontwikkelt het antwoord op die vraag in een originele bezinning die Nietzsches esthetische metafysica in de traditie van de romantische natuurfilosofie situeert en bovendien ernstig neemt als natuur-mystieke ervaring. In dit licht blijkt de verhouding tussen het dionysische en apollinische in *Die Geburt der Tragödie* een bijzonder complexe, die laag voor laag wordt geanalyseerd. Archimedisch punt is de ervaring van het geheel-zijn, uniek voor de mens, die een uiterste aan zelfbeheersing vergt. Waarlijke *Bildung* berust op een balans tussen dionysische vervoering en apollinische bedachtzaamheid, en schijn-*Bildung* op het ontbreken van een dergelijke balans. Nietzsches *Unzeitgemässen* laten zich van hieruit lezen als een concretisering van zijn metafysisch begrip van *Bildung*.

DE HORIZON VAN BAYREUTH
EEN BLIK IN NIETZSCHES UNZEITGEMÄSSE BETRACHTUNGEN
GERARD VISSER

§1. BAYREUTHER HORIZON-BESCHOUWINGEN

Afgezien van de tweede, *Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben*, wordt van Nietzsches overige drie *Unzeitgemässe Betrachtungen* wel eens betwijfeld of zij de tand des tijds zullen doorstaan. Toch kan ik mij een pleidooi voorstellen dat hen een belangrijker plaats toewijst dan tot nog toe is gebeurd. Voor mijzelf is in elk geval de kennismaking met *Schopenhauer als Erzieher*, dat ik niet eerder grondig las, een verrassing geweest. Misschien is dit wel het geschrift dat de bron waaruit Nietzsches filosoferen opwelt het zuiverst te verstaan geeft — en blijft elk oeuvre niet altijd ten achter bij zijn bron? Ook de vraag echter wat deze beschouwingen verenigt brengt in de buurt van die bron. Misschien heeft Nietzsche zelf het gevaar van onderschatting wel voorzien: dat wij zijn eerste boek lezen, van de beschouwingen op advies alleen de tweede, en dan overstappen naar het latere werk. Want in het voorwoord bij de tweede uitgave van *Menschliches, Allzumenschliches* corrigeert hij de volgorde: eerst komen de drie eerste beschouwingen, dan *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, en tenslotte de vierde beschouwing, gelet namelijk op de eigenlijke tijdmaat, die van de zelfoverwinning. Elk van mijn boeken, zegt hij, spreekt van iets dat ik al achter de rug heb. Zo kan *Die Geburt der Tragödie* alleen zijn geschreven door iemand die feitelijk al lucht heeft gegeven aan zijn weerzin tegen de schijncultuur van de algemene ontwikkeling en tegen de 'historische ziekte' en die zijn leermeester Schopenhauer in pessimisme naar de kroon steekt. Dat wil 'beschouwing' ook zeggen, benadrukt Nietzsche, en citeert zichzelf uit *Richard Wagner in Bayreuth*, waar staat: 'en ieder die nauwkeurig bij zichzelf te rade gaat, weet dat er zelfs voor het beschouwen een geheimzinnige confrontatie, die van elkaar kruisende blikken, nodig is'.¹ We dienen zijn vierde *Unzeitgemässe*

¹KSA I [UB IV 7]: 466 / OB: 300. Voor vertalingen uit de *Unzeitgemässe Betrachtungen* maak ik dankbaar gebruik van de vertaling door Thomas Grafdijk, in de door Paul Beers herziene editie (OB). Af en toe zal ik van deze vertaling moeten afwijken of er een vraagteken bij plaatsen, en dat telkens als een literaire lezing filosofische connotaties of zelfs toegangen uitwist. Zo'n toegang wordt anderzijds geopend met de fraaie vertaling van 'des Entgegenschauens' met 'van elkaar kruisende blikken'.